

ROZDZIAŁ I. TEORETYCZNE I PRAKTYCZNE PROBLEMY PEDEUTOLOGII

KAZIMIERZ WALIGÓRSKI

NAUCZYCIEL W POLU BADAŃ PEDAGOGICZNYCH

1. Wprowadzenie

Układ i treść niniejszego artykułu podporządkowane są pewnej idei ogólniejszej i wynikają mianowicie z zamiaru ukazania dorobku naukowego Profesora Jana Jakóbowskiego w związku z jego Jubileuszem 40-lecia pracy pedagogicznej. Oczywiście nie sposób przedstawić tutaj całokształtu dokonań Jubilata, stąd ograniczono się tylko do problematyki pedeutologicznej. Projekcja osiągnięć J. Jakóbowskiego w tej dziedzinie stała się bardziej wyrazista na tle aktualnych problemów teoretycznych badań nad nauczycielem.

2. Teoretyczne problemy badań pedeutologicznych i ich obszary

Wyraży niezadowolenia z funkcjonowania edukacji daje wiele współczesnych społeczeństw. Przemiany szkoły w okresie powojennym powodowały, że była ona niemal bez przerwy przedmiotem żywego zainteresowania opinii publicznej we wszystkich krajach. Różne przy tym na jej temat formułowano oceny. Prawie wszędzie wzrostowi scholaryzacji towarzyszyła coraz ostrzejsza krytyka szkoły. Jej nasilenie, eskalacja wyrazów niezadowolenia z funkcjonujących modeli edukacji szkolnej, nastąpiło szczególnie w ostatnich kilku latach, zwłaszcza w tej części Europy, również w Polsce. Tłem tego niezadowolenia i krytyki stały się przemiany społeczno-ustrojowe i gospodarcze, zwane przełomem, bądź przesileniem formacyjnym. Jak zauważa T. Lewowicki, od paru dziesięcioleci mówi się i

pisze o kryzysie szkoły, jej społecznej dysfunkcjonalności, swoistej alienacji, a nawet patologicznym oddziaływaniu na dzieci i młodzież.¹

Jeśli nawet są to opinie i oceny przesadne, to w dużym stopniu odzwierciedlają one zarówno nie najlepszą kondycję szkolnictwa, jak i nie dość jasny obraz miejsca i roli oświaty szkolnej w życiu społeczeństwa i poszczególnych ludzi.²

Naturalną reakcją stają się więc poszukiwania rozwiązań umożliwiających przezwycięzenie dotychczasowych słabości i dążenie do ukształtowania lepszego modelu edukacji szkolnej. Szerzej o kierunkach przemian oświatowych mówiłem na zebraniu Katedry Dydaktyki w styczniu 1993 roku w kontekście problemów uspołecznienia szkoły. Przypomnę, że np. T. Lewowicki wyobrażenie o przyszłej oświacie wiąże z siedmioma przewodnimi ideami jej przemian.³ Z. Kwieciński rozpatrując kierunki możliwych zmian szkoły od tradycyjnej i przystosowanej do wymagań państwa autorytarnego i społeczeństwa kolektywistycznego do szkoły demokratycznej, nowoczesnej i maksymalizującej rozwój jednostek, nakreśla trzy tendencje:

1) w zakresie kształcenia – jest to porzucenie przez nauczyciela modelu przekazu gotowej wiedzy na rzecz przechodzenia do poszukiwania prawdy i współtworzenia wiedzy. Środkami do tego są komunikacja, otwarty dialog i polifoniczna interpretacja zdarzeń i symboli;

2) w zakresie wychowania – jest to przechodzenie od przygotowywania do ściśle określonych i reglamentowanych przyszłych ról pracowniczych i obywatelskich (przez przyswojenie sobie i stosowanie wzorów i reguł zachowania) do przeżywania dzieciństwa i młodości oraz uczestniczenia młodzieży w życiu publicznym, przestrzegania jej prawa do wyboru, do szczęścia, do samostanowienia o sobie;

3) w zakresie funkcji oświaty jako podsystemu państwa – jest to przechodzenie od monopolu państwa do upodmiotowienia uczniów, nauczycieli, rodziców; sprzyjanie rozwijaniu oddolnych, lokalnych, twórczych działań organizacyjnych w szkole i poza nią.⁴

W kontekście refleksji o edukacji jako praktyce pojawia się potrzeba (czy nawet konieczność) określenia nowych znaczeń i sensów nauki o wychowaniu, sposobów uprawiania pedagogiki – badań i refleksji nad szkołą. W tym znaczeniu można mówić o tendencji czwartej, dotyczącej nie praktyki lecz nauki, a więc przechodzenia od przedteoretycznego powtarzania wzorów myślenia i działania instrumentalnego do prób krytyczno-hermeneutycznego zrozumienia własnych założeń i przesądów, do uporządkowania założeń i języka pola problemowego, systematyzacji uprawianych dyskursów oraz do myślenia holistycznego.⁵

Ze względu na to, że „znaczna część naszego środowiska tkwi w przedteoretycznym instrumentalizmie i uprawia pedagogikę przystosowaną do nieistnieją-

cych już ram systemowych” zasadny jest „powrót do podstaw rozumiany jako zwrot ku naukom wobec pedagogiki podstawowych, powrót do przerwanych nurtów rozwojowych pedagogiki polskiej, studiowania wszystkich ważnych nurtów teorii pedagogicznych we współczesnym świecie.”⁶

Należy zdawać sobie oczywiście sprawę z innych, niż tylko praktyka edukacyjna (sama uwarunkowana wielorako) źródeł inspirujących zmianę sposobów rozumienia i uprawiania pedagogiki jako nauki, ewolucji jej tożsamości. Są to także takie względy „zewnętrzne”, jak zjawisko krytyki samej nauki, określanej obecnie nawet mianem największego dogmatu naszych czasów.⁷ Ma ono znaczenie dla pedagogiki, skoro głosi się tezę o jej naukowości; warto jest uważnego oglądu, gdyż może stanowić asumpt do krytycznego zastanowienia się nad kwestią naukowości pedagogiki.

Nie bez wpływu na kondycję pedagogiki jest również rozwój nauk z nią współdziałających, zwłaszcza zaś filozofii, z czym wiąże się zmiana antropologicznej wizji człowieka oraz „przesunięcie akcentów” ideologiczno-aksjologicznych.

Istotną kwestią jest zatem to, aby używając słownictwa K.R. Poppera – nauki o edukacji nie zajmowały się językowymi zagadkami, klasyfikacją, analizą czy też eksplikacją pojęć, znaczeń, lecz poszukiwaniem prawd i teorii, pomysłowymi sposobami opisywania edukacji i rozwiązywaniem jej autentycznych problemów.⁸

Rozwojowi pedagogiki najbardziej sprzyja pluralizm. „Trzeba doprowadzić do odrodzenia i pełnej dostępności wszystkich paradygmatów i teorii edukacyjnych. Zarazem trzeba wśród nich wybierać najtrafniejsze, najskuteczniej rozwiązujące wyzwania danego okresu i danej sytuacji.”⁹

Postawmy pytanie, co jest zasadniczym czynnikiem sprawczym przemian oświatowych, rozumianych jako praktyka edukacyjna? Odpowiedź na to pytanie nie może być jednoznaczna. Mamy bowiem do czynienia z całym spletem zhierarchizowanych i wzajemnie powiązanych przyczyn. Godząc się z pewnym uproszczeniem powiemy, że rolę pierwszoplanową spełnia bez wątpienia nauczyciel. Toteż spór o pedagogikę jest w dużej mierze sporem o nauczyciela, jego osobowość, kompetencje. Nauczyciel stanowi jeden z istotnych składników przedmiotu poznania pedagogiki. Owocne jest spojrzenie na nauczyciela z pluralistycznej perspektywy poznawczej, która implikuje aspekty filozoficzne, teoretyczne i metodologiczne.¹⁰

Badania nad nauczycielem uwarunkowane są metodologicznymi koncepcjami przyjmowanymi w badaniach empirycznych. Wśród koncepcji tych wymienia się najczęściej marksistowski holizm (w ujęciu ontologicznym i metodologicznym), indywidualizm metodologiczny (K.R. Poppera), instrumentalizm, orientację prakseologiczną i orientację strukturalistyczną.¹¹

Trudno stwierdzić, aby w badaniach nad nauczycielem odzwierciedlało się w całości i konsekwentnie jedno stanowisko teoretyczne. Bardziej zasadna jest teza, że w badaniach tych nawiązuje się do pewnych segmentów różnych orientacji, głównie zaś – do aspektów metodologicznych, determinujących określone podejście badawcze, czy inaczej mówiąc – orientację w badaniach nad nauczycielem.

W literaturze pedeutologicznej wyodrębnia się w badaniach nad nauczycielem:

- orientację psychologizującą,
- orientację psychologizująco-socjologizującą,
- orientację o ukierunkowaniu pedagogicznym (także psychologiczno-pedagogicznym lub socjopedagogicznym).

Uwzględniając kryterium czasowe wyróżnia się badania historyczne i badania współczesne.

Każda z tych orientacji (kierunków) implikuje różnorodność podejść metodologicznych oraz – co już podkreślałem – w badaniach tych odzwierciedlają się różne stanowiska teoretyczne. Przy tym w badaniach amerykańskich dominuje podejście instrumentalistyczne; w radzieckich – holistyczne z jego implikacjami, tj. kompleksowość i systemowość badań; w polskich – interdyscyplinarne, otwarte na różne wpływy: holistyczne, strukturalistyczne, prakseologiczne i inne.

Badania historyczne i porównawcze – ujmują proces kształtowania się zawodu nauczycielskiego i jego przemiany na tle różnych systemów społecznych.

Badania socjologiczne (czy socjopedagogiczne) – ujmują sytuację zawodową nauczycieli, ich pozycję, pochodzenie, kwalifikacje, role społeczne.

Badania psychologiczno-pedagogiczne koncentrują się na osobowości nauczyciela.

Najdłuższą tradycję, zarówno w Polsce, jak i na świecie, ma orientacja psychologizująca. Można w niej odnaleźć związki z indywidualizmem i psychologizmem metodologicznym. Badacze z przełomu XIX i XX w. w centrum zainteresowań stawiali osobowość; rozpatrywali ją w kategoriach cech społecznych („miłość dusz ludzkich”, „kontaktowość”, „zdolność sugestywna”) lub zespołu cech („indywidualne właściwości pedagoga”). Interpretowali tę osobowość w terminach teoretycznego wzorca „idealnego nauczyciela”, wyprowadzali go – dedukcyjnie – z „cech idealnych” jednostek.

Z czasem założenie o talencie, instynkcie, cechach idealnych zastąpiono tezą o wykształcalności cech oraz o możliwości zdobywania pedagogicznego mistrzostwa w toku pracy zawodowej, w praktycznej działalności. Badania nauczyciela idealnego zastąpiono badaniami nauczyciela realnego. Dedukcyjnemu rozumowaniu zaczyna coraz szerzej towarzyszyć rozumowanie indukcyjne, niezbędne w badaniach empirycznych.

Rozszerzeniu uległo „pole metodologiczne”; obok doskonalszych metod, technik i narzędzi badań, uwidacznia się interdyscyplinarny sposób widzenia badanego obiektu – nauczyciela – już nie tylko z pozycji psychologizującej, ale również socjologizującej i uwzględniającej aspekty pedagogiczne.

Współczesne badania nad nauczycielem prowadzą do:

- ustalania odpowiedzi na pytania **jaki jest i jak funkcjonuje** nauczyciel w realnych warunkach pracy szkoły?

Określeniu tego służą: eksploracja, diagnoza, przewidywanie, weryfikacja.

- natomiast wyjaśnianie różnorodnych zależności ma służyć przewidywaniu, **jaki będzie, czy jaki powinien być** nauczyciel jutra?

J. Rutkowiak twierdzi, że refleksja nad pracą zawodową nauczycieli rozwija się w dwóch podstawowych kierunkach, tj. prezentacji nauczycieli **takim, jakim on jest** (pedeutologicznie psychologizujący i socjologizujący) oraz **jaki być on powinien** (badacze o ukierunkowaniu pedagogicznym).¹²

Powojenne polskie badania nad nauczycielem mają charakter diagnostyczno-prognostyczno-weryfikacyjny. Przy czym pamiętać należy, że z diagnozą łączy się eksploracja, z prognozą – wdrażanie, z weryfikacją – projektowanie oraz, że w badaniach dominuje na ogół jeden z aspektów.

Owocne poznawczo są dociekania diagnostyczne. Określono w nich czynniki stymulujące lub hamujące powodzenie w pracy zawodowej nauczyciela (J. Rutkowiak, J. Jakóbcowski, B. Niemierko, B. Sadaj, J. Woskowski, E. Orloff).

Prognostyczne aspekty badań sprowadzają się do przewidywania możliwości rozwoju umiejętności zawodowych przyszłych (kandydatów) i czynnych nauczycieli (L. Bandura, M. Maciaszek, J. Jakóbcowski) oraz przewidywania efektywniejszych warunków i form doskonalenia zawodowego nauczycieli (J. Rutkowiak, S. Krawcewicz).

Weryfikacyjny aspekt badań (związany z projekcją i ingerencją w proces dydaktyczno-wychowawczy) przynosi ustalenia co do wpływu różnych sposobów postępowania dydaktycznego nauczyciela na zmiany w szeroko pojętej osobowości ucznia. (C. Kupisiewicz, W. Okoń, S. Słomkiewicz i inni).

Innym kryterium podziału badań jest obszar eksplorowanych zjawisk. Cechą charakterystyczną współczesnych badań pedeutologicznych jest duże bogactwo i różnorodność problematyki, nagromadzenie licznych i różnorodnych elementów wiedzy o nauczycielu. Oto najczęściej eksplorowane obszary:

1. Osobowość nauczyciela.
2. Role społeczno-zawodowe i pozycja społeczna w różnych środowiskach.
3. Dobór i selekcja oraz motywacje wyboru zawodu nauczycielskiego.
4. Proces kształcenia, doskonalenia i samokształcenia nauczycieli.
5. Praca zawodowa i jej efektywność.

6. Start i adaptacja zawodowa młodych nauczycieli.
7. Zespół nauczycielski, jego organizacja, jej implikacje; konflikty, atmosfera pracy, stosunki międzyludzkie itp.
8. Twórcze postawy nauczycieli.
9. Światopogląd, etyka zawodowa, system wartości i inne elementy składające się na problemy etyczno-deontologiczne zawodu nauczycielskiego.
10. Aktywność kulturalna nauczycieli.
11. Postawy ideowo-społeczne nauczycieli.
12. Losy absolwentów zakładów kształcenia nauczycieli.
13. Studenci studiów zaocznych.
14. Nauczyciele określonych specjalności, ze szczególnym uwzględnieniem nauczyciela szkoły zawodowej.
15. Teoretyczno-metodologiczne problemy pedeutologii.
16. Innowacje w pracy nauczyciela.
17. Status zawodowy i społeczny nauczyciela.
18. Stan ilościowy i jakościowy kadr oświatowych itp.

Dążąc do całościowego ujęcia obszarów badań pedeutologicznych wystarczające wydaje się takie ich uszeregowanie:

1. Przygotowanie zawodowe nauczyciela (kandydata do zawodu).
2. Start zawodowy, proces adaptacji zawodowej.
3. Praca zawodowa nauczyciela: zadania zawodowe nauczyciela i warunki ich realizacji.
4. Efektywność pracy nauczyciela: czynniki (uwarunkowania) → proces pracy → efekty pracy.
5. Sytuacja społeczno-środowiskowa nauczyciela w ujęciu wewnątrzszkolnym i pozaszkolnym.
6. Rozwój zawodowy nauczyciela.

Niejako obramowaniem dla wymienionych obszarów dociekań badawczych, kategorią pojęciową i ontologiczną jest **rozwój zawodowy nauczyciela** ujmowany w trzech aspektach: czynniki tego rozwoju; proces tego rozwoju i jego istota; następstwa, efekty rozwoju; jego implikacje. Odnosząc niniejszą klasyfikację poszczególnych obszarów dociekań badawczych do proponowanych przez J. Gniteckiego i S. Palkę¹³ podziałów pedagogiki na pedagogikę empiryczną (wiedza episteme, doxy, esencja, paradygma), pedagogikę humanistyczną, hermeneutyczną (wiedza systematyczna, zgrubna, zmienna, niepełna) i pedagogikę prakseologiczną (wiedza sterownicza, o urabianiu, o kierowaniu i stymulowaniu) mówić można (również w badaniach pedeutologicznych) o sferze faktów, sferze powinności, zobowiązań i wartości oraz o sferze pedagogicznego działania.

3. Pedeutologiczne badania Jana Jakóbowskiego

Ponieważ zagadnienie rozwoju zawodowego nauczyciela omówiłem w innym artykule¹⁴, w dalszej części niniejszych rozważań skupię się głównie na efektywności pracy nauczyciela. Na tym tle określe polu badawcze J. Jakóbowskiego i niektóre z nich poddam krytycznej analizie.

Efektywność pracy nauczyciela wzbudza szczególne zainteresowanie badaczy. Dokonując analizy współczesnych prac polskich na temat uwarunkowań efektywności pracy nauczyciela można wymienić pięć grup tych badań:

1. Efektywność nauczyciela w kontekście umiejętności (M. Maciaszek, J. Jakóbski, R. Rutkowiak, J. Poplucz).
2. Efektywność nauczyciela w kontekście wyników nauczania (W. Okoń, K. Lech, R. Radwiłowicz, S. Palka).
3. Efektywność nauczyciela w kontekście jego stylu pracy (H. Muszyński, H. Sowińska, A. Janowski).
4. Efektywność pracy nauczyciela w kontekście jego sukcesów i niepowodzeń (B. Niemierko, B. Żechowska, M. Maciaszek, J. Rutkowiak, J. Poplucz).
5. Efektywność pracy nauczyciela w kontekście warunków jego działalności, tj. bazy materialnej szkoły, stosunków międzyludzkich w radzie pedagogicznej, organizacji wewnętrznej szkoły, perspektywy pracy zawodowej i innych (S. Krawcewicz, J. Kozłowski, R. Miller, J. Poplucz, J. Rutkowiak, J. Jakóbski, T. Wiloch).

W badaniach tych przechodzi się od poszukiwania jednego czynnika sprawczego, za pomocą którego można by wyjaśnić istotę efektywnego działania pedagogicznego nauczyciela, do tworzenia teorii wieloczynnikowych (etap badań korelacyjnych), aż po badania kompleksowe. Udział Jana Jakóbowskiego w tych poczynaniach badawczych i teoriiotwórczych jest niewątpliwy.

Pierwsze poszukiwania badawcze J. Jakóbowskiego dotyczyły praktyki pedagogicznej studentów, określenia czynników ich lepszego przygotowania do przyszłej pracy w szkole. W tym celu wykorzystał próby programowania tej praktyki przez Bertholda Dietza w Magdeburgu. Uczynił to jednak w sposób twórczy, modyfikując te programy i przystosowując je do warunków polskich. Owocem tych prac adaptacyjnych i szeroko zakrojonych badań eksperymentalnych były głównie dwie książki: *Programowanie czynności pedagogicznych u kandydatów na nauczycieli* (1970) i *O czynnościach dydaktycznych nauczyciela i ucznia* (1971). Badania J. Jakóbowskiego były pierwszym w Polsce skutecznym zastosowaniem nauczania programowego w nauczaniu pedagogiki. Wykazał krytycyzm, dostrzegł zarówno pozytywne, jak i negatywne strony nauczania programowanego. Doszedł do wniosku – podzielanego przez wielu polskich dydaktyków – że nauczania programowa-

nego nie należałoby stosować wyłącznie, ale przeplatać z tzw. konwencjonalnymi metodami nauczania. Monografia druga jest aplikacją teorii zaprezentowanej wcześniej. Praca ta jest wartościowa ze względu na praktyczne wskazania racjonalnych środków i metod służących modernizacji procesu kształcenia, który w naszych szkołach kształtował się i nadal kształtuje według prawideł bardzo odległych od naukowej organizacji pracy.

Próbami całościowych ujęć zagadnień zawodu nauczycielskiego są kolejne książki J. Jakóbowskiego: *Młody nauczyciel w kolektywie pedagogicznym szkoły* (1984) i *Zarys teorii rozwoju zawodowego nauczyciela* (1987).

4. Młody nauczyciel w zespole pedagogicznym

Książka J. Jakóbowskiego poświęcona usytuowaniu młodego nauczyciela w zespole pracowniczym porusza istotne problemy zarówno z punktu widzenia teorii pedeutologicznej, jak i praktyki szkolnej. Składają się na to wybór i ujęcie tematu, zastosowana procedura badań i sposób gromadzenia w toku badań materiałów stanowiących podstawę interpretacji i wnioskowania. Badania J. Jakóbowskiego wykraczają poza tradycyjne obszary dociekań nad uwarunkowaniami pracy nauczyciela, które dotyczyły raczej cech pożądanych, dających obraz nauczyciela idealnego, takiego jakim powinien być. O nauczycielu rzeczywistym, takim jakim on jest naprawdę, badań było niewiele. Dominowało poszukiwanie zależności między cechami osobowościowymi nauczyciela a efektami jego pracy, zamiast dążenia do konstatacji jakie jego konkretne zachowania pozwalają na uzyskanie określonych, pożądanych efektów. Stanowisko pierwsze jest w literaturze pedeutologicznej dość powszechne, stanowisko drugie coraz wyraźniej się zarysowuje, m.in. w pracach J. Poplucza, J. Rutkowiak, W. Kobylińskiego.

Postawy zawodowe nauczyciela zdeterminowane są ponadto wieloma zjawiskami, wśród których bardzo ważną rolę odgrywa cały splot czynników organizacyjnych tkwiących w szkole i poza nią. Czynniki te z jednej strony kształtują postawy zawodowe nauczycieli w sferze poznawczej, emocjonalnej (motywacyjnej) i behavioralnej, z drugiej zaś strony, stwarzają one określone możliwości ich rozwoju, realizacji zawodowych dążeń i aspiracji nauczycieli.

Obok badań o charakterze normatywnym rozwijają się więc – co prawda w jeszcze niewystarczającym zakresie – badania diagnostyczne, poszukujące uwarunkowań między sprawnością pracy nauczyciela a determinującymi ją czynnikami. W tym ostatnim nurcie badań mieści się omawiana książka. Autor od wielu już lat prezentuje odmienne od tradycyjnego stanowisko badawcze, w którym cechą dominującą jest ujęcie prakseologiczne rozważań nad młodymi nauczycielami i kandydatami do tego zawodu.

Truizmem jest stwierdzenie, że żadne teorie pedagogiczne i lansowane strategie wychowania i nauczania nie działają automatycznie, ale są animowane i realizowane przez nauczycieli. Mechanizmy szeroko rozumianego postępu pedagogicznego tkwią w osobie i zachowaniach nauczyciela-wychowawcy. Postęp ten, uwarunkowany wieloczynnikowo, ma charakter ewolucyjny i polega w bardzo dużym stopniu na rozwoju indywidualnego kunsztu pedagogicznego nauczyciela. Istnieje tutaj trudna do przecenienia zależność między rozwojem zawodowym nauczyciela a rozwojem, podnoszeniem na wyższy poziom praktyki pedagogicznej. Wynika stąd potrzeba wieloaspektowego podejścia badawczego do tego problemu, konieczność przewycięzania w badaniach pedeutologicznych ujęć jednostronnych, charakteryzujących się w znacznym stopniu opisem badanych zjawisk w kategoriach normatywnych, preferujących podejście dedukcyjne. Dalszym przejawem owej jednostronności metodologicznej jest badanie poszczególnych elementów i zjawisk zamiast ich całościowego i systemowego ujmowania, a także pewna maniera stosowania pojedynczych (w izolacji) technik badawczych, głównie zaś ankiety i wywiadu, rzadziej obserwacji bezpośredniej, analizy dokumentów, czy wreszcie zupełnie rzadko skal pomiarowych.

Praca J. Jakóbowskiego poświęcona jest procesowi adaptacji zawodowej początkujących nauczycieli. Ukazuje całą jego złożoność i uwarunkowania. Zastosowana procedura badań, dobór metody i zastosowane techniki zbierania materiału zagwarantowały wielostronne spojrzenie na zjawiska towarzyszące procesowi wchodzenia do zawodu nauczycielskiego absolwentów wyższych uczelni. W badaniach Autora główny nacisk położono na opis faktycznego stanu rzeczy, jego analizę oraz określenie głównych tendencji. Zabiegi Autora skupiły się więc na opisie, analizie i prognozie, aby dojść do „uogólnionego, syntetycznego obrazu badanej rzeczywistości, do obrazu adekwatnego, opartego na rzetelnej empirycznej podstawie” (s. 31). Ambicją Autora było również „zaprojektowanie sposobów pomiaru zmiennych”. Są to więc badania wnikliwe, oryginalne, mogące stanowić podstawę wypracowania nowych strategii i procedur badawczych.

Jako główny czynnik rozwoju zawodowego nauczyciela – co uwidocznione jest już w tytule pracy – przyjął Autor kolektyw pedagogiczny. W literaturze pedagogicznej takie ujęcie problemu nie jest nowe. Wystarczy wspomnieć chociażby prace H. Zylbertarowej i H. Kasperowiczowej (lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte), czy późniejsze, ujmujące problem nieco inaczej, prace J. Poplucza (1975) i J. Rutkowiak (1982). Tym co różni pracę J. Jakóbowskiego od prac wcześniejszych, w dużej mierze o charakterze poradnikowym (H. Zylbertarowa, H. Kasperowiczowa, H. Sędziwy) jest po pierwsze, przyjęcie jako przedmiotu badań nauczyciela początkującego, po wtóre zaś, wielostronność analiz z zastosowaniem różnorodnych, wzajemnie się uzupełniających technik badawczych.

Główny problem pracy brzmi: w jakich warunkach przebiega proces adaptacji początkujących nauczycieli oraz jakie pozytywne i negatywne zjawiska towarzyszą temu procesowi w codziennej praktyce? Dla skonkretyzowania tego zagadnienia przyjął Autor trzy problemy szczegółowe: 1) jaka jest ocena i samoocena przygotowania zawodowego początkujących nauczycieli oraz jaki jest ich stosunek do pracy w zawodzie nauczycielskim? 2) jaka jest rzeczywista rola w procesie adaptacji zawodowej początkujących nauczycieli dyrektora szkoły, rady pedagogicznej, organizacji partyjnej i związkowej oraz nadzoru pedagogicznego? 3) jakie trudności towarzyszą początkującym nauczycielom i na jakich odcinkach dydaktyczno-wychowawczej działalności zauważamy ich nasilenie?

Rozwiązaniu powyższych problemów służą wyniki badań własnych Autora. W oparciu o nie określa czynniki kształtujące u młodego nauczyciela system samoregulacji, jak: kryteria i motywy wyboru zawodu, poziom jego przygotowania zawodowego i zdolność krytycznej samooceny tego przygotowania, stosunek do dzieci, otoczenia, samego siebie i zawodu oraz umiejętność krytycznej analizy i oceny efektów własnej pracy. Właściwe poznanie i opanowanie mechanizmów samoregulacji stanowią istotny etap w rozwoju zawodowym nauczyciela. Rzutują na jego powodzenie i zadowolenie z pracy, możliwość jego adaptacji w zespole nauczycielskim i uczniowskim, na dalsze jego doskonalenie zawodowe. Ważną rolę w rozwoju poszczególnych elementów systemu samoregulacji zawodowej młodego nauczyciela spełniają: kierownictwo szkoły, rada pedagogiczna, organizacje polityczno-społeczne, nauczyciele metodycy (wizytatorzy).

Autor wiele miejsca poświęca pracy dyrektora szkoły z młodym nauczycielem. Punkt wyjścia rozważań stanowi nakreślenie walorów osobowych dyrektora szkoły, przede wszystkim w ujęciu normatywnym. W opiece dyrektora szkoły nad młodym nauczycielem, a więc w ich wzajemnych pierwszych kontaktach i przebiegu dalszej współpracy niezmiernie ważne są metody i formy postępowania. Należy do nich przydział zadań i obowiązków młodemu nauczycielowi, przygotowywanie się do zajęć szkolnych i pozaszkolnych, kontrola i ocena pracy początkujących nauczycieli oraz udzielanie instruktażu i wskazówek metodycznych, organizowanie i wspólne omawianie zajęć pokazowych, wyznaczanie zadań społecznych.

Jan Jakóbowski uważa, że zakres i jakość działalności młodego nauczyciela na rzecz szkoły i środowiska nie może wymykać się spod kontroli rady pedagogicznej, by nie stwarzać okazji do przyzwyczajania go do pracy powierzchownej, niesumiennej i niedokładnej. Ważną rolę spełniają tutaj nauczyciele doświadczeni. Pomocy z ich strony oczekuje ponad 70 % badanych. Innym ważnym czynnikiem kształtowania się właściwych postaw zawodowych u młodych nauczycieli są właściwe stosunki międzyludzkie w gronie nauczycielskim. Autor odwołuje się do

badań R. Kończyka, S. Krawcewicza, J. Poplucza i innych. Z własnych badań Autora wynika, że tylko 58 % badanych uznaje stosunki międzyludzkie za poprawne, sprzyjające dobremu samopoczuciu młodych nauczycieli. Pozostali wskazują na niski stopień integracji zespołów nauczycielskich, określają jego przyczyny i przejawy. Badania potwierdziły przekonanie, że młodzi nauczyciele ze szczególną siłą przeżywają różne sytuacje konfliktowe. Tylko życzliwa atmosfera może przyspieszyć ich adaptację zawodową i zwiększyć stopień ich identyfikacji zawodowej.

W pracy z młodym nauczycielem szczególną rolę spełnia wizytator. Analiza stosunku wizytatora do zadań wynikających z jego funkcji wykazała, że 64 % badanych w praktyce stosuje czynności obejmujące równocześnie pomoc, ocenę i kontrolę pracy początkujących nauczycieli. Zasadniczym czynnikiem utrudniającym pracę wizytatora z nauczycielem jest nadmiernie rozbudowana sprawozdawczość (wizytator jest bardziej urzędnikiem niż instruktorem i doradcą) i zbyt duża liczba podopiecznych nauczycieli. Również i styl pracy wizytatora nie jest tutaj pomocny. 66,4 % badanych nauczycieli stwierdza, że rozmowy z wizytatorem mają charakter jednokierunkowy, nie są oparte na wzajemnym dialogu, nie uwzględniają ogólniejszych problemów pracy nauczyciela początkującego i rzadko kiedy obejmują porady i wskazówki na przyszłość.

Na podstawie badań Autor poddaje analizie trudności w pracy zawodowej młodych nauczycieli. Omawia trudności związane z: poznawaniem uczniów, umiejętnością organizowania i kierowania działaniem dydaktycznym, umiejętnością wykorzystywania wartości wychowawczych w procesie dydaktycznym oraz trudności wynikające ze współdziałania młodego nauczyciela ze środowiskiem.

Omówione zagadnienia nie wyczerpują całej problematyki związanej z adaptacją zawodową początkujących nauczycieli. Zachodzi więc potrzeba prowadzenia dalszych badań, w wyniku których będzie można określić wpływ poszczególnych czynników na proces adaptacji i efekty pracy pedagogicznej początkujących nauczycieli.

5. Zarys teorii rozwoju zawodowego nauczyciela

Stopień rozwoju danej dyscypliny naukowej, jej metodologiczna odrębność zawierają się m.in. w rodzaju głoszonych twierdzeń, sposobie ich porządkowania i systematyzacji. Związane jest to z budowaniem i uzasadnianiem określonych teorii. Istotnymi elementami teorii są jej przedmiot i problematyka badań, metodologia ich rozwiązywania oraz własny język, na podstawie których można orzekać o stopniu rozwoju danej dyscypliny naukowej oraz o jej prawie do samodzielnego istnienia.

Rozwój danej nauki bądź teorii, możliwy jest w oparciu o wyniki badań empirycznych. Również na gruncie pedagogiki wskazać można wiele przykładów uzasadniających ten sąd. Dotyczy to zwłaszcza teorii nauczania i uczenia się (czyli dydaktyki) oraz teorii wychowania. Również wyniki badań pedeutologicznych stwarzają, jak się wydaje, wystarczającą podstawę do podjęcia próby dokonania systematyzacji twierdzeń w całości wewnętrznie spójnych o dostatecznym stopniu uogólnienia. Zabieg taki pozwala na uporządkowanie uprzednio nagromadzonych twierdzeń oraz spełnia funkcję wyjaśniającą (eksplikatywną) w stosunku do twierdzeń o niższym szczeblu ogólności. Rola teorii pedeutologicznej (czy raczej teorii pedeutologicznych) jest ponadto znacznie bardziej zasadnicza i doniosła. Stanowi ona mianowicie podstawę planowania i prowadzenia dalszych badań, uzasadnia ich sens teoretyczny i praktyczny.

Rozwój badań nad zawodem nauczyciela obejmuje wiele różnorodnych problemów, ściśle związanych ze wzrostem jego rangi społecznej, z przemianami dokonującymi się w jego strukturze i funkcjach. Badania te pozwalają na bliższe określenie czynników stymulujących działalność pedagogiczną i rozwój zawodowy nauczyciela. Stanowią również podstawę do modyfikowania opinii publicznej o zawodzie nauczycielskim, jego rzeczywistym miejscu i funkcji w społeczeństwie.

Analizę wartości pracy Jana Jakóbowskiego – stanowiącej w zamyśle Autora zarys teorii rozwoju zawodowego nauczyciela – należy przeprowadzić w kontekście przyjętych ustaleń. Zasadnicza kwestia dotyczy stopnia rozwoju pedeutologii jako subdyscypliny pedagogicznej. A więc, po pierwsze, czy dotychczas prowadzone badania stanowią wystarczającą podstawę dokonywania uogólnień orzekających o wszystkich elementach teorii, tj. przedmiocie i twierdzeniach, języku ich opisu, stosowanych metodach, oraz po wtóre, czy podjęto już taką próbę zbudowania teorii pedeutologicznej? Udzielenie odpowiedzi na powyższe pytanie w krótkim artykule nie jest możliwe wprost i jednoznacznie. Uniemożliwia to specyfika i złożoność poruszanego problemu. Jest jednak rzeczą pewną, że istotnym, jeśli nie najważniejszym, elementem przedmiotowym pedeutologii – nie rozstrzygając o stopniu jej rozwoju i prawie do samodzielnego istnienia – jest proces rozwoju zawodowego nauczyciela. I tu trzeba wyraźnie podkreślić, że recenzowana książka jest w polskiej literaturze pedagogicznej pierwszą próbą zarysowania teorii tego rozwoju. Ma to swoje ważne implikacje teoretyczne i praktyczne. Dokładne poznanie procesów zachodzących w strukturze i funkcjach zawodu nauczycielskiego, w powiązaniu z przemianami dokonującymi się w systemie oświatowym, pozwala głębiej ujmować istotne problemy tego zawodu, skuteczniej wpływać na charakter i kierunek jego przemian.

Czy podjęta próba zarysowania teorii rozwoju zawodowego nauczyciela jest przedsięwzięciem udanym? Jego powodzenie zdeterminowane jest w bardzo du-

zym stopniu ogólną sytuacją panującą w naukach pedagogicznych, a zwłaszcza – uwzględniając przedmiot recenzowanej pracy – w pedeutologii. Sprowadza się ona w moim przekonaniu, z jednej strony, do nierównomiernego rozwoju tych nauk, wśród których na czoło wysuwają się, jak już powiedziano, dydaktyka i teoria wychowania, z drugiej zaś strony, do niewystarczającego poziomu metodologicznego prowadzonych badań, na co składa się m.in. nieprecyzyjny język, stosowanie nieostrych twierdzeń i zawodnych procedur badawczych.

Kwestia znaczenia języka wynika stąd, że na wiedzę pedagogiczną składają się twierdzenia o zależnościach między różnymi ważnymi dla teoretyka i praktyka zjawiskami. Tylko bowiem na podstawie wiedzy budowanej zależnościowo można trafnie przewidywać zdarzenia oraz wywierać zamierzony wpływ na ich przebieg. Z kolei sprawa procedur badawczych wiąże się z niezbednością dokonywania uogólnień w oparciu o rzetelne badania empiryczne, preferowania nie tyle dróg dedukacyjno-weryfikacyjnych, co indukcyjno-uogólniających. Czy zatem można oczekiwać od pojedynczego badacza, aby sformułował wyczerpującą teorię rozwoju zawodowego nauczyciela? Tworzenie teorii jest najczęściej sprawą wielu badaczy. Również w odniesieniu do pedeutologii i tego jej elementu, którym zajmuje się Autor recenzowanej pracy, rzecz nie ma się inaczej. Mimo zarysowanych utrudnień z powziętego zamiaru Autor wyszedł w znacznym stopniu obronną ręką. Dokonał kompetentnej syntezy dotychczasowego dorobku pedeutologicznego, głównie w aspekcie rozwoju zawodowego nauczyciela. Przede wszystkim oparł się jednak na własnych wieloletnich szerokich badaniach empirycznych i przedstawił własną koncepcję rozwoju zawodowego nauczyciela. Jest to uwaga o tyle istotna, że podobną próbę podjęli również inni autorzy, ograniczając się jednak do omówienia niektórych tylko czynników rozwoju zawodowego nauczyciela. O ile na przykład J. Rutkowiak opisała jedną z możliwych relacji: „rozwój zawodowy nauczyciela – szkoła”, o tyle J. Jakóbowski zaprezentował ujęcie całościowe, holistyczne. W sposób nowatorski analizuje:

1. Wybrane problemy rozwoju zawodowego nauczyciela – istotę zawodu nauczyciela, jego sylwetkę osobowościową, etapy i uwarunkowania rozwoju zawodowego;
2. Przygotowanie kandydatów do wyboru zawodu nauczycielskiego – preorientację i orientację zawodową;
3. Przygotowanie zawodowe nauczyciela – zadania uczelni w zakresie przygotowania nauczycieli, podmiotowo-osobowościowe i rzeczowo-instrumentalne przygotowanie nauczyciela do zawodu;
4. Aktywność zawodową nauczyciela – start i adaptację społeczno-zawodową, identyfikację społeczno-zawodową, stabilizację zawodową, mistrzostwo i twórczość w zawodzie, osłabienie aktywności zawodowej;

5. Schyłek zawodowy nauczyciela – wycofywanie się z czynnego życia zawodowego, adaptację do życia w nowych warunkach, właściwości działania ludzi okresu emerytalnego i warunki życia nauczycieli emerytów.

Jak więc widać z pobieżnego przeglądu treści książki Autor ukazuje złożoność zawodu nauczycielskiego oraz różnorodność uwarunkowań działalności pedagogicznej.

Podjmując próbę całościowej oceny omawianej pracy, odnieść się trzeba do wymienionych na początku kryteriów konstytuowania teorii. Autor wszechstronnie i wyczerpująco omówił przedmiot i problematykę teorii rozwoju zawodowego nauczyciela. Jest to udana próba nakreślenia koncepcji modelowej nauczyciela współczesnej i przyszłej szkoły. Według przyjętej koncepcji książki, więcej miejsca należało poświęcić omówieniu przejawów działalności zawodowej nauczyciela, m.in. pełnionym rolom oraz wykonywanym zadaniom i warunkom ich realizacji. Ważnym czynnikiem działalności zawodowej nauczyciela jest szkoła ujmowana instytucjonalnie, jako organizacja oraz zespół nauczycielski.¹⁶ W omawianej pracy problem ten został jedynie zasygnalizowany. Stało się być może tak dlatego, że stanowi on przedmiot rozważań wcześniej przedstawionej książki J. Jakóbowskiego.

Inne aspekty teorii rozwoju zawodowego nauczyciela, tj. zagadnienia metodologiczno-językowe, potraktowane zostały w pracy dosyć ogólnikowo. Należy mieć jednak świadomość, że całościowe opracowanie tego aspektu teorii jest w jednej książce, na obecnym etapie badań, wielce utrudnione. Tym niemniej wiele stosowanych przez autora pojęć i sformułowań jest jego oryginalnym dorobkiem.

Omawiana książka jest pierwszym godnym uwagi wstępnym zarysem teorii rozwoju zawodowego nauczyciela. Stanowić może doskonałą podstawę do podejmowania dalszych badań, budowania koncepcji teoretycznych i projektowania rozwiązań praktycznych.

Podsumowując dotychczasowe rozważania wskazać należy, że zalety prac J. Jakóbowskiego polegają między innymi na:

- całościowym, wieloaspektowym ujęciu omawianych zagadnień. Autor dostrzega różnorodność uwarunkowań funkcjonowania nauczyciela w zawodzie, kreśli obraz typowych zjawisk występujących w pracy nauczyciela, usiłuje określić fazy jego rozwoju zawodowego;
- bazowaniu na rzetelnym materiale empirycznym;
- operowaniu dojrzałym warsztatem badawczym;
- właściwym podejściu metodologicznym i metodycznym, co pozwoliło rozwiązać podjęte problemy w sposób naukowy; charakteryzuje się to podejście między innymi holizmem uwarunkowań i interdyscyplinarną interpretacją danych – z punktu widzenia teorii pedagogicznych, psychologicznych i prakseologicznych;

- odejściu od metodologicznego szablonu „płaskiego”, uchwyconego statycznie ukazywania obrazu badanej rzeczywistości.

Większość prac J. Jakóbowskiego traktuje o sprawach mieszczących się w obszarze pedeutologii, w wielu jednak opracowaniach znajdujemy próby interdyscyplinarnego ujmowania kwestii zawodu nauczycielskiego, głównie jednak w aspekcie prakseologicznym.

Z przeglądu dorobku pedeutologicznego J. Jakóbowskiego – przedstawionego tutaj skrótowo – wynika, że w polu Jego zainteresowań badawczych były i są następujące zagadnienia:

- kształcenie i doskonalenie nauczycieli, a szczególnie wielostronne uwarunkowania optymalizacji efektywności zawodowej;
- adaptacja i identyfikacja zawodowa nauczyciela początkującego;
- funkcjonowanie nauczyciela w zawodzie oraz jego rozwój zawodowy.

6. Zakończenie

Rozwój nauk pedagogicznych, jako istotnego stymulatora praktyki edukacyjnej, wymaga systematycznych i harmonijnych badań we wszystkich swoich subdyscyplinach. Istniejące dysproporcje badawcze i rozwojowe dotyczą zarówno poszczególnych dyscyplin pedagogicznych, jak również eksplorowanej w ich obrębie problematyki. Dla uzyskania pełnego obrazu aktualnego stanu nauk pedagogicznych nie wystarczy jednak dostrzeganie zróżnicowania rozwojowego poszczególnych działów (subdyscyplin), ale konieczne jest również wskazanie – w obrębie każdej subdyscypliny – problemów i obszarów badawczych, które nie były dotąd podjęte, a które wymagają pilnego rozwiązania.

Założenie to można by przyjąć jako kryterium oceny wkładu poszczególnych badaczy w rozwój nauk o wychowaniu. Kryteriami niejako pochodnymi byłyby m.in.: trafność doboru tematyki badań, innowacyjność metodologiczna, sposób wykorzystania dotychczasowego dorobku w danej dziedzinie, oryginalność uzyskanych wyników badań, ich interpretacji itp.

Uwzględniając przyjęte kryteria uznać trzeba, że walory naukowe, poznawcze i praktyczne publikacji J. Jakóbowskiego dowodzą, że jego dorobek jest w znacznym stopniu oryginalny i nowatorski. Otwiera on dalsze perspektywy badawcze i teoriiotwórcze, co ma znaczenie nie tylko w wymiarze indywidualnych dokonań Autora, jego satysfakcji z tym związanej, lecz również w wymiarze społecznym, zwłaszcza dzisiaj, gdy wśród niektórych pedagogów obserwujemy tendencję do łatwego pomniejszania, czy wręcz negowania dorobku innych badaczy.

PRZYPISY

- ¹ T. Lewowicki: Amerykanizacja szkoły – szanse i zagrożenia. „Edukacja” 1993, nr 3, s. 75-82.
- ² Por. m.in. wywiad z prof. Janem Szczepańskim „Obawiam się, że jesteśmy na drodze wstecz”. Rozmowa z prof. J. Szczepańskim w osiemdziesiątą rocznicę urodzin. „Edukacja” 1993, nr 3, s. 63-74.
- ³ T. Lewowicki: Idee przemian oświatowych. „Ruch Pedagogiczny” 1987, nr 6, s. 15-21.
- ⁴ Z. Kwieciński: Szkoła czy demokracja. „Edukacja” 1992, nr 2, s. 7-17.
- ⁵ Tamże, s. 9.
- ⁶ Z. Kwieciński: Mimikra czy sternik? Dramat pedagogiki w sytuacji przesilenia formacyjnego. W: Z. Kwieciński, L. Witkowski (red.): Spory o edukację. Dylematy i kontrowersje we współczesnych pedagogiach. Warszawa IBE, 1993, s. 21.
- ⁷ Por. m.in. J. Rutkowiak: Związek teorii z praktyką pedagogiczną a praca i kształcenie nauczycieli. W: J. Rutkowiak (red.): Pytanie – dialog – wychowanie. Warszawa PWN, 1992, s. 323.
- ⁸ K.R. Popper: Jak widzę filozofię. „Przegląd Powszechny”, 1988, nr 7-8.
- ⁹ Z. Kwieciński: Mimikra czy sternik..., s. 19.
- ¹⁰ B. Żechowska: Nauczyciel w pluralistycznej perspektywie poznawczej. „Ruch Pedagogiczny” 1991, nr 5-6, s. 24.
- ¹¹ B. Żechowska: Teoretyczne orientacje w badaniach nad nauczycielem. „Kwartalnik Pedagogiczny” 1981, nr 3 (101), s. 77-92.
- ¹² J. Rutkowiak: Związek teorii z praktyką pedagogiczną..., s. 316.
- ¹³ S. Palka: Aktualne kierunki rozwoju pedagogiki ogólnej w Polsce. „Ruch Pedagogiczny” 1991, nr 3-4; Por. również recenzję książki B. Niemierki „Pomiar sprawdzający w dydaktyce” pióra K. Denka. „Ruch Pedagogiczny” 1992, nr 1-2.
- ¹⁴ K. Waligórski: Rozwój zawodowy nauczyciela. W: P. Prusak (red.): Nauczyciel w toku pracy. „Studia Pedagogiczne”, zeszyt 26. Bydgoszcz WSP, 1993. Por. tegoż: Teoretyczne aspekty badań pedeutologicznych. „Dyrektor Szkoły” 1996, nr 4.
- ¹⁵ J. Rutkowiak: Rozwój zawodowy nauczyciela a szkoła. Warszawa WSiP, 1982.
- ¹⁶ Por. m.in. K. Waligórski: Organizacyjne uwarunkowania pracy nauczyciela. „Ruch Pedagogiczny” 1981, nr 4; tegoż: Organizacja pracy rady pedagogicznej. Warszawa WSiP, 1991.